

~~92 [Грушевський]~~
~~9-91 -10-3~~

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE

№ 76

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК

НА ПОШАНУ
АКАДЕМИКА

МИХАЙЛА СЕРГІЄВИЧА
ГРУШЕВСЬКОГО

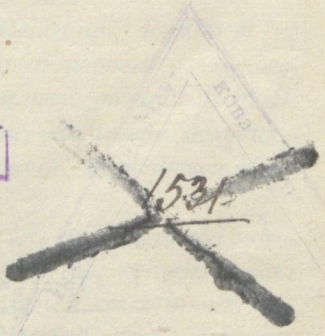
З НАГОДИ ШІСТЬДЕСЯТОЇ РІЧНИЦІ ЖИТТЯ ТА
СОРОКОВИХ РОКОВИН НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

II

БІБЛІОТЕКА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА К. Д. У.
№ 10366/1

ПРОВЕРЕНО
ЦНБ 1948

Проверено
ЦНБ 1939

У КИЇВІ—1928

88

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
L'ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE

ЮВІЛЕЙНИЙ
ЗБІРНИК

Дозволяється друкувати
З доручення Української Академії Наук
Акад. П. Тутківський

У НАШОМУ ВИДАННІ ПІСЛЯ СКОРІШОГО ВІДПОВІДНОГО
СОКРОЧЕНИХ ВОЛОНІВ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Трест „Київ-Друк“, 8-ма Державна Друкарня,
вул. Толстого (кол. Караваївська), ч. 5.
Київськ. Округліт 232. Зам. 1098.-1500.

K-5881

Центральна Наукова
Бібліотека
316465

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

для переведення Ювілею на честь 40 літ наукової діяльності

АКАД. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО:

Акад. П. А. Тутківський (голова). Члени: Акад. Д. І. Багалій,
Акад. В. М. Перетц, Акад. К. О. Студинський, Проф. Баран,
Проф. О. Ю. Гермайзе, Г. П. Житецький, С. М. Іваницький-
Василенко, Л. М. Левицький, В. І. Щербина.

Ф. Я. Савченко (перший секретар).

С. Ю. Гасвський (другий секретар).

В. В. Ігнатович (скарбник).

З М І С Т.

I. Етнографія.

1. Проф. Кость Копержинський (Київ). Пережиток симпатетичної магії в косарській обрядовості на Україні	3
2. Проф. Кость Штепа (Ніжин). До українських переказів про сотворення першої людини	9
3. Акад. Юрій Полівка (Прага). Перевірка правдивості одержаного по-денного	19
4. Михайло Возняк (Львів). Дума про козака-негягу в записі кінця XVII в.	26
5. Федір Савченко (Київ). Пісні про Гнатка-братка, Гната-Голого й Голоту	34
6. Іван Єрофеїв (Харків). Новий варіант малюнку «Козака-бандуриста»	44
7. Ігнат Жигецький (Київ). Два етнографи (Згадка про П. А. Лукашевича та М. І. Костомарова)	48
8. Проф. Євген Рихлик (Ніжин). Про деякі польські переклади українських народніх дум	54
9. Владимир Данилов (Ленінград). Украинские рассказы Куприенка, 1840 года	64
10. Д-р Філарет Колесса (Львів). Українська народня пісня в найновішій фазі свого розвитку	72
11. Inland u. Ausland im Volkslied der Serben und Kroaten von Dr. Leopold Karl Goetz (Bonn)	99

II. Філологія.

12. Акад. Степан Смаль-Стоцький (Прага). Найближчі завдання славістики і україністики	117
13. Проф. Євген Тимченко (Київ). Рід в українській мові	125
14. Олена Курило (Київ). До питання про українські форми з ненаголошеним <i>a</i> на місці етимологічного <i>o</i> (багатий, гарячий т. ін.)	139
15. Проф. Василь Сімович (Прага). Українське «що» (ščo)	150
16. Проф. Іван Огієнко (Варшава). Слов'янське письмо перед Констянтином	156
17. Проф. Григорій Ільїнський (Москва). <i>Σαββατὴς</i> Константина Багрянородного	166
18. Prof. N. van Wijk (Leiden). War Klemens der Übersetzer der № 21 des Codex Suprasliensis?	178
19. Prof. A. Meillet (Paris). Lituanien «Pernaï»	185
20. Проф. Аркадій Лященко (Ленінград). Пояснення одного місця в «Слові о полку Ігореві»	187
21. Проф. Микола Грунський (Київ). З коментарів до Слова о полку Ігоревім	190
22. Проф. Іван Панкевич (Ужгород). Кілька уваг до вияснення прізвища боярина і перемиського воєводи Дмитра Детка	195
23. Проф. Варвара Адріанова-Перетц (Ленінград). Стара українська етимологія слова «горілка»	197
24. Проф. Петро Бузук (Мінське). Уваги з приводу casus comparationis	202
25. Проф. Олекса Синявський (Харків). З верховин нової літературної української мови (Про мову Івана Котляревського)	206

III. Історія літератури.

26. Акад. Володимир Перетц (Ленінград). До питання про літературні джерела давнього українського літопису	213
27. Акад. Михаїл Сперанський (Москва). Болгарская повесть об убиении Никифора Фоки в русской старинной литературе	220

Проф. ОЛЕКСА СИНЯВСЬКИЙ.

(Харків).

З ВЕРХОВИН НОВОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

(Про мову Ів. Котляревського).

Для історії нової української літературної мови виняткову маючу вагу автографи наших письменників 1-ої половини 19 ст., тоб-то з тих часів, коли діалектична основина письменника (його етнографічна приналежність) ніяк або майже ніяк не стиралася в мовному казані літературної мови, бо ще не було більш-менш помітної маси людей, що вживали б її в зносинах між собою. Отже, мову письменників тих часів ми розглядаємо як первістки, елементи, складові часті, початкові джерела сьогочасної нашої літературної мови. Що правда, ці джерела не зовсім чисті, бо крім діалектичної основи в мові кожного письменника тих часів досить виразно виступають ще два елементи її: дещо від старо-української літературної традиції (18 стол.) і дещо від російської літературної мови. Розмежування цих елементів, точне визначення характерних прикмет їх у мові письменників тих часів, зокрема у кожного і в зіставленні їх, дасть історію творення нашої літературної мови, історію далеко не раптового звільнення її від вужчих діалектичних елементів і від елементів чужомовних та старомовних, отже історію емансипації нашої мови й її, так би мовити, самовизначення. Особливе ж значіння матимуть для цієї справи автографи таких письменників як Котляревський, Квітка, Шевченко, хоч, звичайно, не можна легковажити тут автографами навіть зовсім незначних піонерів нової української літературної мови. Зроблено ж для висвітлення цього у нас мало. Ще для Західньої України справа стоїть краще ¹⁾, для Наддніпрянщини ж звичайно обмежуються повторенням не дуже вмотивованих примітивів про початок нашої літературної мови з Котляревського.

Звичайно, мова Котляревського назавжди залишиться в історії української літературної мови епохальним явищем, та тільки час уже то ч н і ш е визначити її місце, характер і значіння в ланцюзі літературної української мови. А зробити це можна не на підставі пізніших, особливо

¹⁾ Див., напр., М. Возняк. Галицькі граматики укр. мови першої половини XIX ст.

сьогочасних, видань його творів, а на підставі справжньої його, Котляревського, мови, не затемненою мовою видавців, коректорів, складачів і нарешті правописною нівеляцією. Цю ж мову можна побачити тільки з автографів ¹⁾). Правда, значна частина характерних для мови Котляревського прикмет заховується незмінена й у сьогочасних виданнях, це насамперед його досить іще не чиста лексика, потім синтаксис і почасти морфологія, але фонетичні, а подекуди й морфологічні прикмети значно стерті, і їх можна побачити тільки з автографів. Проте ж вони дуже характерні і разом із правописними особливостями чи не найяскравіше вказують на мову Котляревського, як на певний етап в історії укр. літер. мови взагалі і нової зокрема.

Не маючи змоги в короткій статті спинитися на характеристиці мови К-го в широких зіставленнях і з належною повнотою, я подам тут лише конспективно висновки своїх спостережень над згаданими двома автографами і лише почасти в зв'язку з аналогічними спостереженнями над мовою інших українських письменників суміжних чи недалеких часів, причім беру тільки частину мовного матеріалу: з фонетики і почасти з морфології.

Отже, що характерного вніс Котляревський в свою мову з мови української й діалектів зокрема, що бачимо в ній із старої книжної мови, які ще впливи позначаються на ній?

Супроти попередньої літературної української мови в мові Котляревського бачимо насамперед найхарактернішу українську фонетичну ознаку в зіставленні з усіма слов'янськими мовами, це *i* замість *o*, *e*. Так, в автографі «Наталка Полтавка» знаходимо «кинця», «тилько», «пишла», «матирь», «винь», «причь оть мене», «видкиль», в автографі «Енеїди» — «піймавши», «бїй пелену пиднявъ», «рѣзками», «недиждешь», «війну», «висько», «рижокъ» і багато ін. ²⁾). Як відомо, ця прикмета абсолютно послідовно не виявляється ні в говорах, ні в літературній мові. Не послідовна вона й у К-го, і супроти сучасної нашої літературної мови у нього знайдемо значно більше

¹⁾ З автографів Котляревського збереглися: частина (з $\frac{2}{3}$) VI пісні «Енеїди» та ціла «Наталка-Полтавка» — в Харківській Центральній наук.-учб. книгозбірні (кол. університет) та ще автограф «Москаля-Чарівника» — в Ленінградській Акад. Наук. З усього видно, що це ті самі автографи, що про них згадується в «Основі» 1861 р. за лютий, ст. 172—174, в «Кіев. Стар.» 1883 р. за травень, ст. 146., в «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1902 р., кн. III, ст. 119.

Отже маємо тільки автографи пізніші, про мову ж першої половини літературної діяльності Котляревського можна говорити тільки на підставі видання «Енеїди» Парпури 1798 р. (передрук. 1808 р.), вид. самого Котляревського 1809 р. та рукописної копії десь 1799 р. (див. П. Ж и т е ц ь к и й. Енеїда Котляревского и древн. список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII в.). У дальших своїх посиланнях і висновках я ґрунтуюсь на харківських автографах.

²⁾ Що-до графіки Котляревського, то вона близько стоїть до Шевченкової, отже літера *ы* у нього значить звук «и», *и* знач. і «и» і «і», *ь* знач. «і», *і* знач. «і» і «и», *е* знач. і «е» і «є» і т. ін. (див. «Україна» кн. 1—2 за 1925 р., ст. 101).

о й е замість і, напр. в автографі «Наталка Полтавка»: «покойный», «непорочность», «старость» «вечеръ», в автографі «Енеїди»: «промежь», «на войнѣ», «дробязокъ», «кость» то-що. Та все ж ці останні явища в мові К-го виступають тільки як порушення норми, як «винятки», хоч дещо і в більшій мірі, ніж у сьогочасній літературній нашій мові.

Ставився К-ий до цієї прикмети, очевидно, цілком свідомо й тільки в окремих випадках вагався, як, мовляв, краще написати—чи з і, чи з о, е, як вагаємося іноді й ми. Так, напр., в автогр. «Енеїди» він написав був «кисть», а потім переправив на «кость», вдруге вже навпаки переправляє перше написане е на і—«се родичъ нашій паламарцѣ». Коли ж прирівняти цю прикмету (і з о, е в закритих складах) до того, як вона відбивається в українській літературній мові до Котляревського, то зразу кидається в вічі її, так би сказати, стихійність у мові К-го; до К-го вона проскакувала тільки спорадично навіть у найчистіших що-до народности мови зразках, причім звичайно затемнялася не тільки традиційними о й е, а й північно-українськими у, ю, як, от напр., у Некрашевича «грехювъ», «булше», то-що ¹⁾.

Що Котляревський свідомо поставився до цього мовного «українізму» і тільки не міг бути послідовним просто як піонер нової української літературної мови на східньо-українській (новоукраїнській) базі (без жадних граматичних праць у той час, коли формувалася його мова й починалася літературна діяльність), це видно вже з його автографічної замітки про деякі народні звичаї, де він, між іншим, пише: «Въ Полтавѣ и въ смежныхъ городахъ слова: конь, волъ, ножъ, котъ, подолъ, мостъ и проч., произносятся простолюдины: кинь, вилъ, нижъ, китъ, подиль, мистъ и проч., но въ сихъ же словахъ, въ другихъ падежахъ единственного и множественного числа, сохраняють о: волю, коня, моста, на подолъ и проч. Въ Черниговской же губернии произносятся: кунь, вуль, нужь и проч.» ²⁾. Все ж треба сказати, що деякі прослідки північно-українських говорів є й у мові К-го, правда, тільки трохи більші, ніж у сьогочасній літературній мові. Так, у його автографах, крім звичайного «за-мужъ», що може природніше пояснити етимологічним звичками (або ще й рос. мовою), я відмітив «скреплю сердце» й «крепачка» (хоч частіше К-ий пише тут ъ) відомі й геть далі на схід і південь, і тільки одно особливо характерне «поспульство».

Таким чином можна сказати, що найхарактерніша фонетична ознака української мови (і з о, е) у мові К-го виступає, як ясно усвідомлена річ ³⁾.

¹⁾ П. Житецький, згад. праця, ст. 110. ²⁾ «Основа» 1861 р., лютий, ст. 172.

³⁾ Цікаво відмітити, що навіть і в вірші А. Головатого «Ей годі нам журитися», надрук. у 1792 р. (цей вірш П. Житецький зве «первымъ произведеніемъ на языкъ чисто народномъ») ця прикмета укр. мови не виступає: «сель»(-сіль), «отъ», «покой» і жадного слова з і зам. о або е. Див. П. Житецький, згад. пр. ст. 119.

У дальшому розвитку літературної української мови вона поволі впроваджувалася послідовніше, ніж у К-го, напр., у Квітки вже є «від» («видрекатись видь свого счастья») — з автографа «Щира любов»¹⁾, хоч зрештою остаточно вона й по сей день не усталена.

З великою послідовністю вживав К-ий і *є* з старого *л* у таких словах, як «мовча», «розъярився» то-що, чому, як знати, так довго не щастило прийнятися в літературній мові в Галичині, а до Котляревського й на Наддніпрянщині²⁾.

Але дуже слабо відбив К-ий характерні українські довгі приголосні, пишучи майже виключно: «безталанье», «весильемъ», «на сватаньи», «къ веселью» і т. ін. Очевидно, традиційне письмо, а може ще й російська мова переважили тут. В обох автографах я тільки й відмітив «имення рыцаривъ» та ще «орижка» («шабли, лядунки, орижжа», але останнє слово закреслено й над ним надписано «келепы»). Так само й що-до *є* в цій категорії речівників середнього роду. Хоч і не неможливо, щоб у говорах Полтавщини К-ий чув «зілле» і т. ін., та все ж, здається, писав він тут *є* за традицією: двічі в автографах я відмітив *я* — «вербья золоте росло» та «нове обранья». Квітка й Шевченко тут пишуть виключно *я*.

Традицією ж та може ще російською мовою пояснюються в мові К-го й частенькі написи *ць, ца, цы, цю* (хоч переважають *ць, ця, цль, цю*): «молodiца» (а рима до нього «лисиця»), «бублейницъ», «рутульць» і т. ін. За граматику М. Смотрицького, а почасти певно й підо впливом західньоукраїнських говорів ця риса (тверде *ц*) міцно записіла була в книжній українській мові до Котляревського.

Цікаві закінчення дієслів на *-т* в мові Кот-го. Підо впливом граматики М. Смотрицького та українських говорів старожитної України в літературній мові 17—18 ст. в дієсловах 3 ос. було звичайне закінчення *-тѣ*. Виключно тверде закінчення бачимо й у автографах К-го, причім також і в дієсловах 2-ї ос. множини вольового способу: «виютьъ», «болитьъ», «возмитьъ» і багато інших без єдиного винятку. У народніх говорах навколо Полтави (та й на схід аж до Харкова) й нині тут закінчення тверді. Отже ця морфологічна риса в мові К-го органічна. Тільки по Котляревським і то лише поволі це закінчення поступилося перед закінченням *-тѣ*: в автографах Квітки знаходимо їх вже мішма — то *-тѣ*, то *-тѣ*, але ще виключно з *-тѣ* в вольовому способі, у Шевченка вже цілком послідовно *-тѣ* скрізь, хоч в українських книгах навіть 20 стол. можна знайти закінчення *-т* (не *-тѣ*) в вольовому способі.

Нарешті треба відзначити в автогр. К-го цілком послідовне написання прикметників у називному відмінкові множини з *ь* після *н, д, т, л, с*,

¹⁾ У К-го «від» немає, крім тільки прислівників «відкіля» то-що.

²⁾ В Галичині не тільки в 1-ій половині 19 ст. звичайно писали тут *л*, а навіть і в Граматиці М. О с а д ц і 1862 року знаходимо «чул», «волки» і т. ін.

з, р, ж, б, в, п: «розумны», «богаты», «добры», «злые» і т. ін., навіть «одны» (хоч це слово К-ий частіше пише «одни»). Тільки по з, к, х, ш, ж, ч у нього завжди и (і): «босоноги», «письменнѣйши», «такіе» і т. ін. Нав'язується спокуслива думка: чи не свідчить це про те, що в часи К-го ця характерна тепер для північно-українських говорів риса, тоб-то и у закінченні прикметн. множини ¹⁾, була властива й говорам навколо Полтави? Коли ні, то це тоді повинно свідчити тільки про вплив російської мови та хіба ще про те, що перед і в вимові К-го зубні були не паляталізовані, що «одны», напр., вказує тільки на вимову «одні», а не «одньні», про що особливо твердо свідчать такі написи у К-го, як «въ лютымъ горѣ», «выпили по одный, по другій, по третій» та ін. (таке ы лише по зубних ²⁾). У кожному разі цілком імовірно, що в мові самого К-го були тільки форми «біли», «боси», «сіри» і т. ін. ³⁾. В автографах Квітки в цій категорії знаходимо й -и, -ий й -і, -її: «свои чорны довгы віи», «и карыи очи и румьяніи щокы», «школы усякы», «паньски выгадки», «вышывани рукава» і т. ін., а вже в Шевченка тут знаходимо майже виключно -і, -її ⁴⁾.

Другорядніше значіння мають такі явища в мові К-го, як повсякчасне плутання в автографах прийменника-приростка з і с («съ голосу» і «зъ ривнею» і т. ін.), писання ь то ъ по ж, ч, щ, щ («причь» і «причь» і т. ін.) і деякі інші: тут надто ясно видно боротьбу живої української мови й російського правопису.

А вже я зовсім не чіпаю в мові К-го змішування ы й и, ъ і и, твердої вимови приголосних перед е: ці «українізми» закоренилися були в українській літературній мові ще за довго до К-го і становили норму в ній незалежно від стилю, від ступеня близькості її до народньої мови.

Таким чином, як бачимо, хоч мова К-го з одного боку—супроти літературної мови 18 ст.—характеризується цілою низкою найяскравіших «українізмів», але з другого—супроти пізнішої літературної української мови становить собою ще досить сирову спробу. Детальніші спостереження над його мовою, зокрема над лексикою й синтаксою, цей висновок тільки ствердять.

¹⁾ Див. Вс. Г а н ц о в. Діалектологічна класифікація укр. говорів («Записки Іст.-Філол. Відділу УАН», кн. IV, 1923 р., ст. в відбитці 30).

²⁾ Порів. мою статтю «Дещо про Шевченкову мову» («Україна», кн. 1—2 1925 р., ст. 106).

³⁾ З діалектологічних записів співробітників Секції укр. мови при Наук.-дослід. кафедрі мовознавства у Харкові відомі говори з Полтавщини тільки з закінченням— і у прикм. множ.; а не -и.

⁴⁾ Див. згадану мою статтю, ст. 106.